

ÇERKESLERİN TÜRKİYE'YE SÜRGÜNÜ*

Prof. Tuğan Kumuk (T.H.Kumikov)**

Çeviri: Murat PAPŞU

Çerkes sürgünü, 19. yüzyılda gerçekleşmesine rağmen, kuşkusuz bugün için de güncel bir sorundur. Perestroyka öncesi dönemde bu konuyla ilgili makalelerin yayınlanması cesaret istiyordu. Bu makalede, bu karmaşık sorunu bütün yönleriyle aydınlatma iddiasında olmadan, merkez arşivindeki ve Kafkasya'daki arşivlerde bulunan belgelere dayanarak Çerkes sürgününün bazı özelliklerini ortaya koymaya çalışacağız. Doğal olarak yayınlanmış kaynaklardan yararlanılmıştır. Elbette kendi görüşlerimi ve sonuçlarımı kesin gerçekler olarak kabul etmiyorum. Tarihçilerin, sadece halkın yaşadığı kahramanlık olaylarını değil, trajik olayları da ortaya koyması gerektiğine inanıyorum. Fakat bunu gerçek belgelere dayanarak yapmak gerekir. Tarihi olaylar duygusal ve anlık değerlendirmelerle değil, sağduyulu, çözümleyici yaklaşımla incelenmelidir. Bu makalede sürgünün nedenleri, koşulları, aşamaları ve sonuçları kısaca ele alınacaktır.

Bu sorun 18. yüzyılda Rus ve Batı tarih literatüründe işlenmeye başladı. Arthur Fonvill, "Çerkesya Bağımsızlık Savaşı'nın Son Yılı; 1863-1864" adıyla yayınlanan anılarında göçmenlerin zor durumunu anlatıyor. Adolf Berje'nin "Dağlıların Kafkasya'dan Sürgünü" adlı çalışması ayrıntılı olmasıyla dikkat çekiyor. Y. Abramov, göçü "dağlıların kovulması" olarak adlandırıyor.¹ Kodzokov ise "Kafkas kavimlerinin felaketi" adı altında inceliyor.² Balkar aydını M. Abayev göçün nedenini Kuzey Kafkasya halklarının ekonomik, politik v. d. koşullarına bağlıyor.³ Devrimci Oset şair Kosta Hetagurov, "Severnıy Kavkaz" gazetesinde yayınladığı "Türkiye'ye Göç" başlıklı makalesinde, olayların özünü gözler önüne seriyor; bazı kişilerin rolüne işaret ediyor.

Sovyet döneminde Kafkasyalıların Türkiye'ye göçü G.A. Dzagurov, M.S. Totoyev ve G.A. Dzidzariya gibi bilim adamları tarafından incelendi. N.A. Smirnov, V.P. Nevskaya, T.H. Kumikov, A.H. Kasumov, H.O. Laypanov gibi Kafkasologlar da çalışmalarında bu soruna değindiler. Dzidzariya'nın monografisi bu sorunun incelenmesine büyük katkıda bulundu.⁴ Bagrat Şinkuba'nın "Ats'inçüarah" (Son Ubih) ve M. Lohvitski'nin "Gromovoy gul" (Gök Gürültüsü) adlı romanları; Sergey Pavluk'un "Tysyaça Verst Sudbı" (Bin Verst Kader) öyküsü ve Z. Aksıra'nın "Yıstambılako" piyesi Kafkasyalıların sürgününü işlemektedir. Fakat göçle ilgili birçok konu daha derin araştırılmaya muhtaçtır. Sürgün Çerkeslerin tarihinde en trajik ve sarsıcı olaydır. Ancak sadece bu olgunun tespitiyle sınırlı kalınamaz. Bu sorun birçok yönüyle 19. yüzyıl uluslararası koşullarına ve genel tarihine bağlıdır. Kırım hanları ve Osmanlı sultanları Çerkes topraklarında hak iddia ediyorlardı. Halk arasında Çarlık hükümetinin işgalci-sömürgeci politikasına karşı çıkan, Osmanlı veya Batı yandaşlığı gibi eğilimler vardı. Başlıca yönelim ise ulusal bağımsızlık savaşıydı.

* *Vatanından Uzaklara Çerkesler* kitabından alınmıştır. Editör: Murat Papşu, Bölüm 1, s.17-34. Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2004.

** Rusya Federasyonu Kabardey-Balkar Devlet Üniversitesi

Yüzyıllar boyunca Kuzey Kafkasya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ticari, ekonomik ve siyasi bağlar kurulmuştu. Osmanlı Anapası büyük bir köle ticaret merkezi olarak çalışıyordu. Nihat Berzeg'in Amman'da 80'li yıllarda ve 1996'da Ankara'da yayınlanan "Çerkeslerin Sürgünü" adlı kitabında Çerkeslerin diğer ilişkilerinden ve sürgünün ayrıntılarından bahsediliyor. Bir görüşe göre, göç hareketinin bu kadar büyük olmasında önemli bir etken de Çerkeslerin İslam'ı kabul etmesiydi. Göç taraftarları halkı ideolojik olarak hazırlamak için aktif bir çalışma yürütülüyordu. Rusların gelişiyle Çerkeslerin dinlerini kaybedecekleri, kalanların ise Kazak sınıfı haline getirileceği gibi söylentiler yayılıyordu. Osmanlı padişahı bütün Müslüman dünyasının dini lideri olarak kabul ediliyordu. Şunu da unutmamak gerekir ki, kendi çıkarları uğruna bazı prensler, din adamları ve ileri gelenler Çarlık idaresinin politik siparişlerini yerine getirerek halkın göç etmesine yardımcı oldular. Yabancı topraklarda göçmenler üzerindeki egemenliklerini koruyacaklarını umarak göçü teşvik ettiler. Fakat bu sorunun dış yönüdür.

Feodal sınıfların varlığı, bunlar arasındaki mücadele, kentlerin ve gerekli yönetim organlarıyla birlikte tek bir devlet yapısının olmaması, Çerkeslerin toplumsal-politik yapısı ise göçün iç nedenleri olarak açıklanıyor. Çerkes devleti kurma girişimleri başarıya ulaşmadı; toplum ayrı ayrı topluluklar halinde yaşıyordu. Aile ve toplum yaşamında, halkın psikolojisinde var olan çok sayıda ataerkil kalıntı, ayrıca "Çerkes kardeşliği" kavramı, politik koşulların karmaşık durumu tarihi perspektiflerin anlaşılmasına engel oluyordu. Çarlık memurları sömürgeleştirme planlarını gerçekleştirmek için bu öğeleri ustaca kullandılar. Aynı şekilde, Rusya'nın işgaliyle ve görünürdeki yeni düzenlemelere bağlı olarak ayrıcalıklarını kaybetmekten korkan feodal üst kesimin bir kısmı göç etme düşüncesinin yayılması için uygun zemini hazırladılar.

İşgale ve Çarlık hükümetinin politikasına karşı çıkan bazı Kabardey prensleri ve soyluları, 19. yüzyıl başlarında Kuban Oblastı'na ve Osmanlı İmparatorluğu'na yerleştiler.

Ülkenin sosyal ve politik istikrarsızlığı, Çarlık hükümetinin Çerkeslerin işlerine karışmasını kolaylaştırdı. Kaderlerini kendisine sıkı sıkıya bağlayan bazı feodallerden yararlanan Rusya, 18. yüzyılın ortalarından itibaren işgal planlarını aktif hale getirdi. Çarlık orduları Kabardey'e ve genel olarak tüm Çerkeslere karşı trajik sonuçlar doğuran cezalandırma harekâtları düzenlediler. 12 Nisan 1804'te Tsitsianov, Tümgeneral Glazenap'a Kabardey'e harekâta hazırlanmasını bildiriyordu: "*Sizi şiddet tedbirleri kullanmaktan men edemem. Benim kuralım her zaman şudur: Sonuç yoksa, gülle ve süngüler Rus birliklerinin ve komutanının verdiği cezayı güçlendirmelidir*". Glazenap'a 15 gün içinde isyanı tamamen bastırması görevi verilmişti. Birliklerini Kabardey üzerine göndermeden önce Tsitsianov bir bildiriyle halka seslendi: "*Kanım içimde kazanda kaynar gibi kaynıyor ve içimdeki bütün organlar itaat etmeyenlerin kanıyla toprağınızı sulamak hırsıyla titriyor... Bekleyin, size söylüyorum, benim gülle ve süngü yasamla kanınız nehirler gibi akacak. Topraklarınızı sulayan nehirlerin suyu bulanık değil, ailelerinizin kanıyla boyanmış, kıpkırmızı akacak...*" Bu tehditlere rağmen isyan Kabardey'in büyük kısmına yayıldı. Kabardey'e 1810'da yaptığı harekâtın sonuçları konusunda General Bulgakov şunları yazıyordu: "*... Kabardey halkının şimdiye kadar bu kadar*

büyük kaybı hiç olmamıştır... Yakılan iki yüz köyle birlikte bütün mallarını da kaybettiler". Bu paragraf, 1965'te yayınlanan bir kitaptan alınmıştır.⁵

1822'de Yermolov Nalçık'te dahil birkaç askeri istihkâm inşa etti. Bunlar Kabardey Askeri Hattı'nı oluşturuyordu. Ayrıca Geçici Kabardey Mahkemesi kuruldu. Bu şekilde Kabardey topraklarında Çarlığın askeri-idari rejimi kurulmuş oluyordu. Benzeri rejimin batı Çerkeslerinde de kurulması konusunda planlar yapılıyordu. Bütün bunlar ulusal kurtuluş mücadelesinin yükselmesi sonucunu doğurdu. 1829'da Dağıstan'da Şamil'in Çerkeslere ve diğer halklara yardımcı olan hareketi başladı.

Bu tarihten itibaren Dağıstan'da, Çeçenistan'da, Osetya'da, Karaçay-Balkar'da, Kabardey'de ve Batı Çerkesya'da ortaya çıkan ulusal kurtuluş mücadeleleri ortak ulusal karakter kazandı. Kabardey ileri gelenlerinden Muhammed Mirza Anzor, Şamil'in naibi oldu. Batı Çerkesya'da da yine Şamil'in naibi Muhammed Emin mücadele başlattı.

Son zamanlarda bazı tarihçiler, 19. yüzyılın ilk yarısında Çarlığın Kuzey Kafkasya'da uyguladığı politikanın sömürgeci karakterini inkar eden düşünceler ifade etmeye başladılar.⁶

N.N. Rayevski, A. Rozen, Bestujev-Marlinski gibi dekabristler, A. Griboyedov, A.S. Puşkin, N.A. Dobrolyubov gibi yazarlar Çarlığın Kafkasya'daki politikasını eleştiriyorlardı. Puşkin şunları yazıyordu: *"Onları bereketli otlaklarından kovduk. Köyleri yakılıp yıkıldı, bütün bir boy yok edildi"*. N.N. Rayevski istifa ederken Rusya savaş bakanına şunları yazıyordu: *"Kafkasya'daki hareketlerimiz İspanyolların Amerika'yı ilk fetihleri sırasında yaptıklarını hatırlatıyor..."*

Yabancı devletlerin Çerkeslerin işlerine karışması da durumu zorlaştırıyordu. Adolf Berje, Osmanlı hükümetinin ve Avrupa devletlerinin göçü teşvik ettiğini belirterek şunları yazıyor: *"Dağlıların saadetini düşünmüyorlar, onları Rusya'ya karşı duracak bir araç olarak kullanıyorlardı. El eliyle yılan tutmak..."*

En başta ve ilk sırada Çarlık hükümetinin askeri-sömürgeci politikasının yol açtığı göç bu koşullarda gerçekleşti. Şunu da belirtmek gerekir ki, Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na göçünün kendine özgü özellikleri ve aşamaları vardır. İlk aşamada bu, peygamberin kabrini ziyaret etme gerekçesi altında yapılıyordu. Birçok göçmen hacdan dönerken, artık çok sayıda Kafkasyalının yaşadığı Osmanlı İmparatorluğu'nda kalıyordu. Şamil'in Ağustos 1859'de esir alınması ve çar ordularının Çerkeslere karşı askeri faaliyetlerini artırmaları toplu göçlerin başlangıcı olmuştur. Bunu, koşullara bağlı olarak, 1859-1861, 1862-1863, 1864-1865 ve 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı diye bölümlere ayırmak mümkündür. Kafkas-Rus Savaşı'na bağlı olan ilk aşamalar üzerinde daha ayrıntılı durmak istiyorum.

Değişik bölgelerde değişik koşullarda ve biçimlerde gerçekleşen sürgün Kafkas halklarının tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. 1859 Ağustosundan itibaren Terek bölgesinde çarlığın askeri-idari egemenliği kesin olarak kurulmuştur ve hemen, yerli halkın tepkisine yol açan bir dizi reformlara girişilmiştir.

1861 yılında 442 Kabardey ailesi göç etmeye hazırlandılar. Bu durumdan rahatsız olan Kabardey Okruğu yöneticisi, ünlü şair V. Orbeliani, bütün Kabardey onları izleyebilir kaygısıyla Terek Oblastı birlikleri komutanı Yevdokimov'a başvurdu. Kont Yevdokimov cevabında şunları yazıyordu: *"442 ailenin gidişine üzülmeyin. Keşke iki kat fazlası gitse, bunun ülkeye bir zararı*

*olmaz... Bütün halkın gitmesi tehlikesine gelince, keşke bu gerçekleşse... Bu devlete büyük bir fayda sağlardı. Bize karşı kötü niyet besleyen bir halktan kurtulmuş olurduk.”*⁷ Orbeliani amirinin açıkça dile getirdiği şoven görüşlerini dikkate almak zorunda kaldı. Sonuçta, 1859-1862 yıllarında Büyük Kabardey'in 45 köyünden 10 binden fazla kişi Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşti.⁸ Yine bu yıllarda Osmanlı topraklarına 3 bin kadar Tagaurlu ve Digorlu Oset göç etti.

Terek Oblastı yöneticisi Loris-Melikov, General Musa Kunduh aracılığıyla 1865'te Türkiye'ye 22 binden fazla Çeçenin göç etmesini sağladı. Bu provokasyon, Vladikafkas'tan Kumuk düzlüklerine kadar uzanan dağ eteği şeridinde Çeçenistan ve Dağıstan'ı Kazak hattıyla birleştirmek için düzenlenmişti.⁹ Buraya yüz bin kişi kadar Kazak nüfus yerleştirilmesi planlanıyordu. Loris-Melikov'un bu konuda yaptığı başvuruya hükümetten şu yanıt geldi: *“Majesteleri Prens, General Kunduhov'un teklifini kabul etmiştir. Başarılarınızın devamını dilerim”*.¹⁰

Çeçenlerle birlikte 3 bin civarında Kabardey ve 45 Oset ailesi de göç ettirildi. Kuban Oblastı'nda göç daha güç koşullarda gerçekleşti. Halk burada 'barışçı' ve 'barışçı olmayan' diye ikiye ayrılıyordu; yani boyun eğenler ve boyun eğmeyenler (Karadeniz sahilindeki Natuhaylar, Şapsığlar ve Abzehler). Bu büyük topluluklar Abazalar ve Ubıhlarla birlikte büyük stratejik önemi olan kıyı şeridini işgal ediyorlardı. Engels'in ifadesiyle, ellerinde Kafkasya'nın giriş kapısı bulunuyordu.

Rusya 1829 Edirne Antlaşması'na dayanarak Çerkes topraklarını işgal etmeye ve burada kendi idaresini kurmaya başladı. 1837-1839 yıllarında Sohum ve Anapa arasında Karadeniz Kıyı Hattı'nı oluşturan 17 istihkâm inşa edildi. Çarlığın askeri-sömürgeci yayılcılığı gittikçe daha sert bir karakter kazanarak yavaş yavaş ilerliyordu. Çerkeslere karşı yeni askeri kuvvetler gönderildi.

1860 yılında yeni bir politika uygulanmaya başlandı. Buna göre, artık dağlara yararsız harekâtlar yapılmasından vazgeçiliyor ve bu toprakların Kazak köylüleriyle iskân edilmesine, Çerkeslerin ise düzlüklere indirilerek Çarlık idaresinin emri altına alınmasına karar veriliyordu. Bu politika aynı zamanda Çerkeslerin bir kısmının zorla Osmanlı topraklarına göç ettirilmesini de öngörüyordu. Kuban Oblastı birlikleri komutanı Yevdokimov, kendilerine en çok rahatsızlık veren ve Kuban kıyılarına yerleşmeye en az meyilli 10 bin kadar ailenin Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettirilmesini öngören bir plan hazırladı. Yermolov, *“Bu, en az masrafla Kafkasya'nın kesin olarak boyun eğmesini hızlandırmak için gereklidir”*, diye yazıyordu. Bu anlayış zamanla değişikliğe uğradı ve daha saldırgan bir karakter kazandı. Çerkeslerin göçünü hızlandırmak için 10 Mayıs 1862'de bir komisyon kuruldu. Komisyon, göç edenlere aile başına 10 ruble para veriyor, Rus gemicilik ve ticaret çevreleriyle, nakliye gemisi sahipleriyle göçmenlerin taşınması için görüşmeler yapıyordu. Sürgün edilenlerin gönderilmesi için üç komisyon kuruldu. Bunlar Anapa'da, Konstantinovski'de ve Taman'da bulunuyordu. Ayrıca en büyük birimlere göçmenlerin gönderilmesini kontrol eden komiserler (pristav) tayin edilmişti. Yerel makamlara, göç etmek isteyenlere pasaport verilmesi için talimat verilmişti. Yevdokimov, aynı zamanda, Çerkeslerin topraklarını daha çabuk terk etmelerini sağlamak için birliklerine dağlara doğru ilerleyişi hızlandırmaları emrini verdi. Şapsığlara hitaben de şunları

yazıyordu: *“Kötü niyetli bazı kişiler aranızda hükümetimizin Türkiye'ye göç etmek isteyenleri engellemek niyetinde olduğu söylentisini yayıyorlar. Bu doğru değildir, her isteyene göç izni verilecektir”*.¹¹ Zamanla mesele ultimatòm şeklinde taleplere kadar vardı. Krasnodar Devlet Arşivi'nde bulunan belgeler bu konuda çok sayıda olaya tanıklık ediyorlar. 16 Ağustos 1863'te Yevdokimov, Adagum birliği komutanına şunları yazıyordu: *“... Natuhayları derhal belirlenen bölgeye yerleştirin... Eğer reddederlerse, iki hafta süre tanıyarak hemen Türkiye'ye gitmelerini ya da Karadeniz (Çernomorje) Oblastı'ndaki boş topraklara yerleşmelerini bildirin”*.¹² Bu talimatlar, askeri birliklerin Çerkesleri Osmanlı İmparatorluğu'na ya da düzlüklere yerleşmeye zorlamak amacıyla yaptıkları harekâtlarla destekleniyordu.

Dağlardan inmek ve Kuban'ın bataklık topraklarına yerleşmek çarın itaatine girmeyi kabul etmek anlamına geliyordu ve beraberinde mutlaka silahsızlanmayı da getirecekti. Çerkeslerin doğası gereği silahlarını gönüllü teslim etmeyeceklerini iyi bilen Yevdokimov, onları bir an önce yabancı bir ülkeye gitmeye zorlamak için böyle bir şart koşuyordu. Fakat Çerkesler ata topraklarını bırakmak istemiyorlardı. Bağımsızlık mücadelesi kendine özgü ve karmaşık bir hal aldı. Dışarıdan yardım geleceği umuduyla insanlar, Yevdokimov'un göç etme emrine uymayı bahardan yaza, yazdan sonbahara, kıştan yaza defalarca ertelediler. Önderler halkı, yakında Osmanlı'dan yardım geleceğine inandırıyorlardı. 10 Ağustos 1863'te Çerkesya'nın ünlü liderlerinden Seferbey'in oğlu Karabatır'ın askeri malzemeye birlikte Pşada nehrinin yukarisına çıkma niyetinde olduğu resmi olarak bildirildi.

Gerçekten de Karabatır babasının geleneğini devam ettirerek ve yakın zamanda Çerkeslere askeri yardım geleceği ümidini vererek soydaşlarıyla sürekli bağını koruyordu. Kafkasya'da çıkarları olan Avrupa devletleri ve Osmanlı İmparatorluğu, Marks'ın deyimiyle “Rusya'nın iyiliksever çarının Çerkesya'yı fethetme çabasının karşısına Çerkesleri koymaya çalışıyordu.” Bu arada kuşatma çemberi daralıyor, Kazak kolonizasyon bölgeleri genişliyordu. 1863 sonunda Kuban Oblastı'nda 71 bölük, 93 süvari birliği ve 24 topa sahip 18 askeri kordon hattı ve bölge (uçastok) bulunuyordu. Sadece 1862 yılında Natuhayların topraklarında 8 Kazak köyü kuruldu. 1861'den 1865'e kadar kurulan Kazak köyü sayısı ise 81'di.¹³

Çarlık birlikleri ormanları keserek yollar açıyor, köylerini yakıp yıkarak Çerkesleri topraklarını terk etmeye zorluyorlardı. Önlerine iki seçenek konmuştu: Ya bataklık Kuban kıyılarına yerleşecekler ya da Osmanlı'ya göç edeceklerdi. Adagum birliği komutanı 4 Ağustos 1863'te Natuhay Okruğu komutan yardımcısına şunları yazıyor: *“... 15 Ağustos'ta, bugüne kadar boyun eğmeyen bütün dağlılar hükümetimize kesin olarak itaat etmek ve onlar için belirlenmiş yerlere ya da Türkiye'ye yerleşmek zorunda kaldılar”*. Hükümet bütün sahil şeridini Çerkeslerden ‘temizlemeyi’ planlıyordu.

Yevdokimov işgal edilen topraklarda bir genel valilik kurarak başına genel vali (namestnik) atadı. Bu genel vali 1863'te çara gönderdiği raporunda şunları yazıyordu: *“Kesin olarak söyleyebilirim ki, kış boyunca (1863-1864 – T. K.) sıradağların kuzey yamacında kalan ve bize boyun eğmeyen bütün halk buradan sürülecek ve bu bölge tamamen temizlenecektir”*. Genel valinin tahmini hemen hemen doğru çıktı.

Alınan olağanüstü tedbirler sonucunda, belirtildiği gibi 1864 Mayıs'ına kadar bölge hemen hemen tamamıyla boşaltıldı. Rusya Merkezi Devlet Askeri Tarih Arşivi'nde sürgün edilenlerle

ilgili çok sayıda yazışma bulunmaktadır. Zengin arşiv kaynaklarının verdiği bilgiler, sürgün hakkında fikir sahibi olma, halkın trajedisini gözlerimizin önünde canlandırma imkânı veriyor.

Burada, yukarıda değinildiği gibi çeşitli politik ve toplumsal güçler etkiliydi. Bu konudan aşağıda bahsedeceğiz. Arşiv belgelerinden görüldüğü üzere Çerkesler, basit ev eşyaları ve çok sınırlı yiyecekleriyle vatanlarını terk etmek üzere Karadeniz kıyılarına yığıldılar. Çarlık birliklerinin saldırıları eşliğinde halk akın akın denize doğru iniyordu. Daha önce göçmenlerin sayısı sınırlı olduğundan pasaport veriliyordu; şimdi ise sadece sevk noktalarında listelerin düzenlenmesiyle yetiniliyordu. Bu listelerden iki örnek vereyim: 1864 Mart ayı içinde Tuapse'den 14 bin kişi gönderilmiştir. Aynı yılın 21 Mayıs'ında ise, yani Kafkas-Rus Savaşı'nın sona erdiği gün, çarın generalleri Mzimta nehrinin üst taraflarında Çerkeslere karşı kazandıkları zaferi kutlarken, Anapa limanından 20 bin Natuhay gözyaşlarıyla vatanından ayrılıyordu.

Bu tarih Çerkeslerin toplu sürgününü temsil eden gün olarak kabul edilir. 27 Temmuz 1864'te Kafkasya Genel Valisi Mihail, II. Aleksandr'ın yüz elli yıl önce, yani 1714'te başlattığı kanlı Kafkas-Rus Savaşı'nın bittiğini bildiren belgeyi yayınladı. Batı Kafkasya'nın fethini simgeleyen özel bir madalya yaptırıldı. Fakat sürgün bundan sonra da devam etti. 27 Mayıs 1864'te Konstantinovski istihkâmından 6 bine yakın Şapsığ, 25 Mayıs'tan 9 Haziran'a kadar 21 bin Ubih gönderildi. 2 Ekim'e kadar 20 bin Bjeduğ ve Abzeh sürgün edildi.

Çerkesler için büyük zorluklar daha kendi topraklarını terk etmeden başladı. Sahilde insan kalabalığı günden güne arttı, salgın hastalıklar başladı. Göçü hızlandırmak için acımasız sömürgeci Yevdokimov, çok çocuklu yoksul Natuhaylara onar ruble verilmesini emretmişti; *"... Yeter ki Türkiye'ye göçleri durmasın"* diye yazıyordu emrinde. Bu sürgün Rusya hazinesine 300 bin rubleye mal olmuştu.

Rus ve Türk gemi sahipleri Çerkeslerin çaresizliğinden menfaat sağlıyorlardı. 50-60 kişilik gemiye 200-300 kişi bindiriyorlardı. Bazen gemi batıyor, insanlar ölüyordu. Kerçli Abram von Stein, çocuklar hariç bir kişiyi 5 rubleye taşıyordu. 1863 sonbaharı ve 1864 yılı boyunca 418.292 kişi sürgün edildi.

Sürgünün gerçekleştirilmesinde Çarlık hükümetine yerli feodallerden bazıları da aktif şekilde yardım ediyordu. Bunlardan biri Şapsığ İshak Efendi idi. Yevdokimov, 22 Haziran 1864 tarihli bir yazışmada, İshak Efendi'nin kişisel katkısı ve etkisiyle Şapsığların Türkiye'ye başarıyla göç ettirilmesinde çok yardımcı dokunduğunu yazıyordu. Hatta hizmetlerini göz önüne alarak şöyle bir emir yayınlamıştı: *"İshak Efendi Rusya'da kalmak isterse 200 ruble emekli maaşı bağlanacak; Türkiye'ye gitmek isterse bir kereye mahsus 400 ruble para verilecek."*

Sürgünün ünlü suç ortaklarından biri de Koştanok adında biriydi. Bütün Natuhayların gitmesi halinde ona 2 bin ruble vaat edilmişti. Şapsığların göç ettirilmesi konusunda Yevdokimov'un emirlerini doğrudan uygulayan, Şapsığ Okrugı komutanı Binbaşı Temirkan Şipşev'di. Şipşev 1896'da tümgeneral rütbesiyle Terek Oblastı halkının zor durumu hakkında hükümete sunduğu geniş kapsamlı raporunda Yevdokimov'la dostluğunun altını çizerek şunları yazıyordu: *"Kont Yevdokimov'un bütün talimatlarını harfiyen yerine getirdim; üstelik yerlileri Türkiye'ye göç ettirmek gibi daha zor ve nazik bir görevi bana vermesi için onu"*

zorladım. Benim yerli kökenime rağmen, hükümetin bütün kıyı hattını ve ona yakın yerleri dağlı nüfustan temizleme isteğini de benden saklamadı. O zaman Şapsiğ Okругu'nda bulunan kadın erkek 64 bin kişi, Kont'un talimatıyla hiç zor kullanılmadan tarafımdan göç ettirildi. Bu görev dolayısıyla taltif edildim ve bir üst rütbeye yükseltildim..."

O sırada Abzeh komiseri (pristav) görevini kurmay yüzbaşı Pedisov yürütüyordu. O da soydaşlarının göç ettirilmesi konusunda hükümetin planının gerçekleşmesinde büyük gayret göstermişti. Rus subaylarından, Dağlıların göç ettirilmesini yönetme görevini yürüten Tuğgeneral Babiç'in de adını anmak gerekir. 25 Mayıs 1864'te, göçün hızlandırılması için aldığı bütün tedbirlerden dolayı Kuban Oblastı birlikleri karargah komutanı kendisine şükranlarını bildiriyor. Bu tarihi gerçekler göçün tek yönlü olmadığını, Çerkes halkının tarihinde karmaşık ve trajik bir olay olduğunu gösteriyor.

Çerkeslerin ulusal kurtuluş mücadelesini ve tek bir süreç olarak sürgünü incelerken uluslararası ilişkilerin etkisini de göz ardı etmemek gerekir. Arşiv belgeleri Çerkeslerin tarafında kaçak Kazakların ve Polonyalı radikallerin de savaştığını gösteriyor. Bir birliğe komuta eden ve sürekli Çarlık birliklerine karşı savaşan Kazak Kolosov, bir Çerkes kızıyla evlenerek Müslümanlığı kabul eden ve Çerkesçeyi gayet iyi konuşan Kazak Zemtsev bunlardan birkaçıydı. Çarlığın politikasına karşın bir taraftan da ticari, ekonomik, kültürel v.d. ilişkiler geliyordu.

Göç komisyonunun raporlarına göre, Karadeniz'in doğusundaki limanlardan 1858'den 1865'e kadar 493.193 kişi gönderilmiştir.¹⁴ Bu rakam çok az gösterilmiştir. Hatta raporları yazanlar bu bilgilerin tahmini olduğunu, tam olarak belirlemenin imkânsız olduğunu söylemektedir. On binlerce kişi hiçbir kayda girmeden göç etmiştir. Kuban Oblastı'nda bir milyon civarında yerli nüfustan geriye 1867'de 90 bin kişi kalmıştır. 1850-60'lı yıllarda Çerkes sürgününün trajik öyküsü böylece tamamlanmıştır.

Çeşitli kaynakların verdiği bilgilere göre göçmenlerin on binlercesi yolda açlıktan, soğuktan ve hastalıktan ölmüşlerdir. Sürgün edilen göçmenlerin gönderildikleri Trabzon, Samsun ve Varna'daki elçiler yüksek ölüm oranından bahsetmektedir. Trabzon'daki elçi yardımcısı Moşnin, 28 Aralık 1863'te Kafkasya Hattı Karargahı Komutanı Kartsev'e göçmenlere yerel makamlar tarafından gerekli ilginin gösterilmediğini, günde 40-60 kişinin öldüğünü, sadece Samsun'da 60 bin Çerkesin gömüldüğünü yazmaktadır.

Adolf Berje de şunları yazıyor: *"Gerçekten de bu manzara karşısında insanın yüreğinin sızlamaması mümkün değil. Genç bir Çerkes kadını pılı pırtı içinde, açık havada, ıslak toprağın üzerine iki yavrusuyla birlikte uzanmış; biri ölüm öncesi çırpınışlarla yaşamla mücadele ediyor, diğeri ise soğuktan kaskatı kesilmiş annesinin göğsünden açlığını gidermeye çalışıyor"*.¹⁵ Bununla birlikte Çarlığın savunucusu Berje, II. Aleksandr'ın Kuban vadilerindeki engin topraklarda barışçı ve uygar bir yaşam geliştirmeleri için Çerkeslere geniş bir yol açmak istediğini iddia ederek Çerkeslerin mahvolmasındaki sorumluluğu onun üzerinden almak istiyor.

Sürgün edilenlerin yabancı topraklarda düştüğü zor durumuna değinen *Vsemirnyy Puteşestvennik* gazetesi 1871'de şunları yazıyor: *"Bir yıl içinde göçmenlerin üçte ikisi öldü... Batum yakınlarına yerleşen 22 bin göçmenden sadece 7 bin kişi kaldı. Samsun civarına*

yerleşen 30 bin kişiden 1800 kişi kaldı. Binlerce insan ölüyor; çocuklara gelince, bu zavallılar mal gibi satılıyor. Gençler hizmet için orduya giriyor”.

Çarlığın propagandacılarından Y. Drozdov da şöyle yazıyor: “Bu ölçüde sefaleti insanlık zor görür”.¹⁶ Berje'nin sözlerine göre bu sonuç Rus tarihinin en trajik sayfalarından biriydi.

Sürgün Çerkeslerin tarihi gelişiminde olumsuz rol oynadı. Sosyo-ekonomik, politik ve kültürel gelişimlerini Kafkasya sınırları içinde onlarca yıl geri bıraktı.

Göçmenlerin gittikleri yerlerde düştükleri zor durum, onları anavatanlarına geri dönmeye sevk etti. 1864 yazında 100 Şapsığ ailesi Kafkasya'ya geri dönmek isteğiyle İstanbul'daki Rusya elçisine başvurdu. Onların ardından Samsun'da bulunan Natuhaylardan 100 başvuru daha geldi. Göçmenler değil Kuban topraklarında, Sibiry'a'da, Solomki'de bile yaşamaya razı olduklarını yazıyorlardı. Din değiştirme ve askerlik dışında bütün şartları kabul ediyorlardı. 1872'de 8500 Çerkes ailesi İstanbul'daki Rusya konsolosu İgnatyev'e bir dilekçeyle başvurdu. Dilekçede şunlar yazıyordu: “8 yıldır beylerimiz eziyetler çektirerek bizi akıl almaz bir esaret altında tutuyorlar... Yapılan hataların ağırlığını itiraf ederek, 8500 aile adına aşağıda imzası bulunan bizler... O'nun (Çar II. Aleksandr'ın - T.K.) yüksek himayesinden yararlanmak için vatanımıza geri dönmemize izin verilmesini rica ediyoruz. Bunun için her türlü fedakârlığa hazırız”. II. Aleksandr'ın bu dilekçeye cevabı kısa ve net oldu: Geri dönüş söz konusu bile edilemez.

1850-60'lı yıllarda yaşanan trajediden sonra, kalan nüfus arasında 1870-80'li yıllarda, 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında birkaç göç dalgası daha oldu. Kosta Hetagurov'a göre 1880-90'lı yıllarda Osmanlı topraklarına 40 bin Kabardey yerleşti. 1904-1905'te 100 bin Çerkes daha göç etti. Fakat bu rakamların belgelerle kesinleştirilmesi gerekiyor.

Günümüzde Rusya sınırları dışında 3 milyon civarında Çerkes (Adıge) yaşıyor. Türkiye'de yaklaşık 2,5 milyon, Suriye'de 80 bin, Ürdün'de 50-60 bin, Mısır'da 5 bin, Almanya'da 20 bin, ABD'de 6 bin, İsrail'de 3 bin kişi bulunmaktadır. Keza Avustralya, Kanada, Fransa, Hollanda, Lübnan v. d. ülkelerde de Çerkesler yaşamaktadır.

Rus Çarlığı'nın politikası sonucunda Çerkes halkı darmadağın oldu. Şimdi ortada sürgün öyküsünden başka bir sorun var: Çerkeslerin Çarlığın uyguladığı soykırım sonucu yitirdiği büyük, telafi edilmez maddi, kültürel, insani ve toprak kayıplarını kim nasıl tazmin edecek? Bu, devlet nezdinde çözülmesi gereken bir sorundur.

Kaynak: ADIGİ, Kültür-Tarih Dergisi

Sayı 3, Nalçık, 1992, s. 88-99

DİPNOTLAR

¹ Abramov Y., Kavkazskiye gortısı (Kafkasya Dağlıları), Delo. 1884. No 1.

² Kumikov T.H., Dmitri Kodzokov, Nalçık 1985, s. 138.

³ Abayev M., Bolnoy vopros (Sancılı Mesele)//Musulmanin, 1910, No 10.

⁴ Dzdzariya G.A., Mahacirstvo i problemi istorii Abhazii XIX. stoletiya. (Muhaceret ve XIX. Yüzyıl Abhazya Tarihinin Sorunları), Sohum 1975.

-
- ⁵ Kumikov T.H., *Ekonomiçeskoye i kulturnoye razvitiye Kabardi i Balkarii v XIX. veke. (XIX. Yüzyılda Kabardey'in ve Balkarya'nın Ekonomik ve Kültürel Gelişimi)*, Nalçık 1965, s. 173
- ⁶ Bliyev M.M., *Kavkazskaya voyna: sotsialnaya istoki, suşçnost-istoriya SSSR (Kafkas Savaşı: Sosyal Kaynakları, Özü - SSCB Tarihi)*, 1983, No 3; Vinogradov V.B., Aylarova S.A., *K voprosu metodologiçeskoy sostoyatelnosti nekotorih terminov v otenke narodno-osvoboditelnogo, antifeodalnogo dvijeniye gortsev // Narodno-osvoboditelnoye dvijeniye gortsev Dagestana i Çeçni v 20-50-h godahXIX. v.: Tezisi dokladov i soobşçeniy*, 1989, s. 52-55.
- ⁷ KB SSC MDA, (Kabardey-Balkar SSC Merkezi Devlet Arşivi), f. 2, op. 1, d. 465, l. 21-22.
- ⁸ KB SSC MDA, f. 40. op. 1, d. 1, l. 22-29.
- ⁹ Kuzey Osetya ÖSSC MDA, f. 12, op. 8, d. 9, l. 10
- ¹⁰ Aynı yerde. l. 13.
- ¹¹ Krasnodar Krayı Devlet Arşivi. f. 327, op. 1, d. 1, l. 3.
- ¹² Krasnodar Krayı Devlet Arşivi f. 325, op. 3, d. 308, l. 59.
- ¹³ *İstoriya naroda Severnogo Kavkaza. Konets XVIII v. - 1917 goda. (Kuzey Kafkasya Halklarının Tarihi. XVIII Yüzyıl Sonu - 1917)*, Moskova 1988, s. 215.
- ¹⁴ Gürcistan SSC Devlet Merkezi Tarih Arşivi. f. 416, op. 3, d. 154, l. 10-11.
- ¹⁵ Berje A.P., *Viseleniye gortsev s Kavkaza (Dağlıların Kafkasya'dan Sürgünü)//Russkaya starina. Cilt 33, 1882, s. 362-363.*
- ¹⁶ Drozdov Y., *Poslednyaya borba s gortsami Zapadnovo Kavkaza (Batı Kafkasya Dağlılarıyla Son Savaş) //Kavkazski Sbornik, Tiflis 1877. Cilt 2, s. 457.*